

دانش سنتی عمده جنگل‌های زاگرس شمالی و راهکارهای مدیریتی بهره‌برداری بهینه از آن

مازیار حیدری^{۱*}، مهدی پورهاشمی^۲، جلال مناره^۳

^{۱*} دانشیار پژوهش، بخش تحقیقات جنگل‌ها و مراتع، مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان کردستان،

سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، سنندج، ایران m.haidari@areeo.ac.ir

^۲ استاد پژوهش، بخش تحقیقات جنگل، موسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع کشور، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج

کشاورزی، تهران، ایران

^۳ استادیار پژوهش، بخش تحقیقات جنگل‌ها و مراتع، مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان آذربایجان غربی،

سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ارومیه، ایران

چکیده

دانش بومی جوامع محلی جنگل، مجموعه رفتارهای جنگل‌نشینانی است که از گذشته‌های دور در عرصه‌های جنگلی سکونت داشته و از منابع جنگلی معیشت خود را می‌گذرانند. پژوهش پیش‌رو، در راستای شناسایی دانش بومی جنگل‌های زاگرس شمالی در شهرستان بانه اجرا شد. ابتدا دو سامان عرفی شاخص به نام‌های زیویه و بیلو در بخش نمشیر شهرستان بانه انتخاب شدند. نوع پژوهش پیمایشی (قوم‌نگاری) و از روش‌های مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته، بدون ساختار و مصاحبه تاریخ زندگی استفاده شد. مناطق مورد مطالعه دارای تنوع گونه‌ای قابل توجهی بودند. نتایج نشان داد که ۲۴ دانش سنتی عمده در این سامان‌ها وجود دارد. قابل ذکر است که نوسانات اقتصادی کشور بر استفاده از منابع طبیعی برای رفع نیازهای جوامع محلی تأثیر داشته و از سال ۱۳۹۶ به دلیل افزایش نرخ ارز و کاهش مبادلات مرزی در شهرستان بانه، مردم دوباره به دامداری، گلازنی، توسعه باغات، توسعه کشاورزی در جنگل و دیگر موارد بهره‌برداری روی آوردند که این فرآیند بر آینده جنگل تأثیر دارد. از طرفی، برای عوامل آسیب‌رسان مانند توسعه زراعت در جنگل، چرای دام شدید، توسعه گیاه نیمه‌انگل موخور، گلازنی (سطحی)، سقزگیری غیراصولی، زغال‌گیری و برداشت چوب هیزمی و حذف بذر درختان بلوط از جنگل راهکارهایی مانند ممانعت در افزایش سطوح کشاورزی در جنگل و احیای مناطق تغییر کاربری داده‌شده و مقابله فیزیکی و بیولوژیکی با گسترش گیاه نیمه‌انگل موخور، تغییر در شیوه گلازنی (گلازنی لکه‌ای در سطح چند درخت، نه در سطح یک سوم سطح سامان عرفی)، عدم برداشت سقز از درختان بنه مسن و توسعه جنگل به کمک نهال و بذر پیشنهاد شدند.

واژگان کلیدی: استان کردستان، پایداری جنگل، تخریب جنگل، دانش بومی، محصولات غیرچوبی.

بیان مسئله

دانش بومی هر سرزمین چگونگی فهم و نگرش مردم به جهان بوده که نتیجه سال‌ها تجربه نیاکان در بهره‌برداری بهینه از منابع پیرامون انسان‌ها را نشان می‌دهد. پافشاری بر انتقال فناوری و بی‌توجهی به دانش بومی نه تنها باعث تخریب رابطه انسان با محیط شده است، بلکه موجبات بروز خلل در برنامه‌های توسعه پایدار را نیز فراهم آورده است (فیروزروز و همکاران، ۱۳۹۵). دانش بومی در تعامل و هماهنگی بومیان (روستائیان، کوچ‌نشینان، جنگل‌نشینان) با محیط پیرامون آنها به وجود می‌آید (سعیدی گراغانی و همکاران، ۱۳۹۵). ابتدا تصور می‌شد که تنها دانش رسمی می‌تواند جوامع و کشورها را به توسعه برساند؛ اما دیدگاه‌های جدید مبین این اعتقاد است که به‌ویژه در مقوله ترویج کشاورزی، مدل مؤثر باید حاصل تلفیق دانش بومی و رسمی باشد، زیرا مردم روستایی از نظام‌های دانش بومی‌ای برخوردارند که در کنار فناوری‌های نوین می‌تواند نتایج مطلوبی به بار آورد (پاپ‌زن و همکاران، ۱۳۸۶). یکی از مناسب‌ترین روش‌ها برای بررسی دانش بومی سامان‌های عرفی شاخص قوم‌نگاری است (پورهاشمی و همکاران، ۱۴۰۰). در این روش، پژوهشگران، قوم‌نگار نامیده شده و تیم پژوهشگر سعی در جلب نظر جامعه محلی برای اسکان در منطقه را به عهده دارد.

جنگل‌های ناحیه رویشی زاگرس به عنوان یکی از گسترده‌ترین رویشگاه‌های گیاهی کشور محسوب می‌شود و جوامع ساکن در آن از دانش سنتی غنی برخوردار هستند. با توجه به این که دانش سنتی در تعامل و هماهنگی بومیان (روستائیان، کوچ‌نشینان و جنگل‌نشینان) با محیط پیرامون آنها به وجود می‌آید و به دلیل اهمیت استفاده‌های سنتی از درختان بلوط در جنگل‌های زاگرس شمالی و اهمیت سطح منابع طبیعی (جنگل‌ها و مراتع) در استان کردستان که ۴۹/۳ درصد سطح استان را شامل می‌شود (Haidari et al., 2025)، ضرورت دارد برای به ثبات و تدوین این دانش اقدام شود و مانع از به فراموشی سپرده شدن این گنجینه‌های ارزشمند شود. در این پژوهش سعی شد تغییرات شدت بهره‌برداری‌های مرسوم و دانش سنتی مرتبط با جنگل‌های استان کردستان در بخشی از شهرستان بانه (در سه بازه زمانی) شناسایی و ثبت شود.

برای بررسی دانش بومی منطقه مورد پژوهش از روش قوم‌نگاری استفاده شد. در این روش، پژوهشگران، قوم‌نگار نامیده شده و تیم پژوهشگر سعی در جلب نظر جامعه محلی برای اسکان در منطقه را به عهده داشت. مهمترین موضوعی که قوم‌نگاران در مدت زمان حضور خود در کنار جامعه محلی دنبال می‌کردند، نحوه تعامل مردم و طبیعت و کنش‌های مختلف اجتماعی-اکولوژیکی، اجتماعی-اقتصادی و اجتماعی-محیط زیستی بود. یعنی مردم چه اثراتی بر ساختار توده‌ها، خاک، درختان و دیگر مؤلفه‌های سیستم جنگل دارند. استفاده‌های مختلف مردم از جنگل‌ها شناسایی و سازوکارهای مختلف آنها در استفاده از منابع جنگلی ثبت شد. قوم‌نگاران از مجموعه‌ای از روش‌های مصاحبه، مشاهده مستقیم و مشاهده مشارکتی استفاده کردند و ترکیبی از مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته، بدون ساختار و مصاحبه تاریخی زندگی در این روش استفاده شد. همچنین پس از شناسایی دانش‌های بومی، تغییرات آنها در یک دوره ۵۰ ساله (قبل از ۱۳۷۰، ۱۳۹۳-۱۳۷۱ و ۱۴۹۴ و بعد از آن تا ۱۴۰۰) بر اساس نظر ریش‌سفیدان آگاه (تعداد ۱۵ نفر) و کارشناسان باسابقه حوزه منابع طبیعی شهرستان بانه و اداره کل منابع طبیعی و آبخیزداری کردستان (تعداد ۱۵ نفر) تعیین شد.

دستاوردها

در کل در منطقه مورد پژوهش ۲۴ دانش سنتی عمده وجود داشته که عبارت بودند از: گال مازوج، گال قشقه، گال گزگل، گال خرنوک، توسعه جنگل-زراعی، گلازنی (جنگل-چرای)، گلابری، توسعه جنگل-زراعی-چرای، تولید لباس محلی از موی بز مرخز، شیرینی گزو، زغال‌گیری، جمع‌آوری بذر درختان بلوط، میوه زالزالک، برداشت میوه بنه برای معطر سازی دوغ، تولید تسبیح از میوه بنه، برداشت گیاه نیمه‌انگل موخور، ایجاد باغ‌های حریم روستا، کاشت درختان مثمر دیم (سماق و بادام)،

زنبورداری، برداشت چوب هیزمی، سقزگیری، کتیرا، استفاده از چوب درختان در ساختمان‌ها و استفاده از سرشاخه درختان (گل‌زنی شده) برای مرز باغات و مزارع (جدول ۱). بنابراین، روستاهای زیویه و بیلو دارای تنوع زیاد دانش سنتی شناخته شدند. یکی از مهمترین مشکلات و نقاط ضعف دانش‌های بومی، شفاهی بودن (عدم ثبت) و ساده انگاشته شدن آنها است.

جدول ۱- تغییرات بهره‌برداری‌های سنتی از جنگل‌های زاگرس در سه دوره زمانی

دسته‌بندی بهره‌برداری سنتی	نوع بهره‌برداری سنتی	بازه زمانی		
		پیش از سال ۱۳۷۰	۱۳۷۱-۱۳۹۳	سال ۱۳۹۴ به بعد
محصولات غیرچوبی (گال‌ها)	مازوح	↑	↑	↑
	قشقه	↑	↑	↑
	گزگل	↑	↑	↓
	خرنوک	↑	↑	↓
بهره‌برداری‌های مرتبط با سیستم‌های جنگل-دام-کشاورزی	توسعه جنگل-زراعی	↑	↑	↑
	گل‌زنی (جنگل-چرای)	↑	↓	↑
	گل‌آوری	↓	↓	↑
	توسعه جنگل-زراعی-چرای	↓	↑	↑
	تولید لباس محلی از مو بز مرخز	↑	↑	↑
	شیرینی گزو	↑	↑	↑
	زغال‌گیری	↑	↑	↓
	جمع‌آوری بذر درختان بلوط	↑	↑	↑
میوه‌های فصلی و جمع‌آوری بذور	میوه زالزالک	↓	↑	↑
	برداشت میوه بنه برای معطر سازی دود	↑	↑	↑
	تولید تسبیح از میوه بنه	⊖	↑	↑
	برداشت گیاه نیمه‌انگل موخو	⊖	↑	↑
	زنبورداری	↓	↑	↓
سایر موارد بهره‌برداری	برداشت چوب هیزمی	↑	↑	↓
	سقزگیری	↓	↑	↑
	کتیرا	↑	↓	⊖
	استفاده از چوب درختان در ساختمان‌ها	↑	↑	↓
	استفاده از سرشاخه درختان (گل‌زنی شده)	↑	↑	↓
	برای مرز باغات و مزارع	↑	↑	↓
وجود نداشته است ⊖ ، روند افزایش ↑ ، روند کاهش ↓				

برداشت گال‌های درختان بلوط (گال مازوح و قشقه) از گذشته تا به حال رو به افزایش بوده، در حالی که برداشت گال گزگل و خرنوک در سالیان اخیر با کاهش برداشت مواجه شده است. بنابراین، یک منبع درآمدی پایدار و دائم برای جوامع محلی ایجاد شده و اهالی روستاها از فرصت بهره‌برداری محصولات غیرچوبی (به‌ویژه گال‌ها) استفاده می‌کنند.

در مورد توسعه سیستم‌های اگروفارستری و مدیریت تلفیقی دام-کشاورزی-زراعت، از گذشته تا به حال وضعیت گلازنی، گلابری (به جز از ۱۳۷۱-۱۳۹۳)، تولید لباس محلی از موی بز مرخز، شیرینی گزو رو به افزایش بوده، اما وضعیت زغال‌گیری در سالیان اخیر کاهش یافته و علت اصلی، محافظت بیشتر اداره منابع طبیعی بوده است. در کل، توسعه گلازنی در بازه زمانی که مبادلات مرزی رو به رونق بود (۱۳۸۵-۱۳۹۵) کم شد و اکثر مردم از دامداری به سمت حضور در بازار شهر بانه تغییر جهت دادند و گلازنی نسبت به گذشته کمتر شد، اما پس از تغییرات در قیمت ارز و رکود در فعالیت و مبادلات مرزی شهر بانه، مردم محلی دوباره به سمت دامداری، گلازنی، توسعه زراعت در جنگل و زغال‌گیری روی آوردند.

در مورد برداشت میوه‌های فصلی و جمع‌آوری بذور، در گذشته جمع‌آوری بذر درختان بلوط (برای تغذیه دام و تهیه نان محلی)، برداشت میوه بانه برای معطر سازی دوغ و میوه زالزالک به شدت انجام می‌شد و تا به حال (سال ۱۴۰۰) ادامه دارد، اما تولید تسبیح از میوه بانه و برداشت گیاه نیمه انگل موخور در سالیان اخیر (سال ۱۳۹۴ به بعد) روند رو به افزایش داشته است. قابل ذکر است که جمع‌آوری بذر درختان بلوط، سبب کاهش زادآوری دانه‌زاد درختان بلوط و استمرار و پایداری توده‌های جنگلی شده و پیشنهاد می‌شود روند کنونی جمع‌آوری بذر درختان بلوط کنترل شوند.

زنبورداری و سقزگیری در گذشته خیلی کم انجام می‌شد، اما در سال‌های ۱۳۷۱ تا ۱۳۹۳ تمام بهره‌برداری‌های باقیمانده (زنبورداری و سقزگیری، برداشت چوب هیزمی، سقزگیری، کنیرا، استفاده از چوب درختان در ساختمان‌ها، استفاده از سرشاخه درختان گلازنی شده برای مرز باغات و مزارع) افزایش یافت و در دوره زمانی ۱۳۹۴ به بعد بهره‌برداری سقز روند افزایشی و باقی موارد روند کاهشی دارند. در مورد برداشت کنیرا، از سال ۱۳۸۸ به بعد، در منطقه مورد پژوهش برداشتی مشاهده نشد. بر اساس شواهد بررسی‌های میدانی، مصاحبه با کارشناسان اداره منابع طبیعی و آبخیزداری و اداره محیط‌زیست شهرستان بانه و مردم محلی، عوامل مندرج در جدول ۲ به عنوان مهم‌ترین عوامل آسیب‌رسان به جنگل‌های شهرستان بانه عنوان شدند.

جدول ۲- لیست عوامل آسیب‌رسان و تخریب کننده جنگل‌های شهرستان بانه

عامل آسیب‌رسان و تخریب کننده	شدت آسیب به جنگل	راهکار مدیریتی
توسعه زراعت در جنگل	بسیار آسیب‌رسان	ممانعت در افزایش سطوح کشاورزی در جنگل و احیای مناطق تغییر کاربری داده شده
آتش‌سوزی	آسیب‌رسان	تهیه شیوه‌نامه فنی مقابله با آتش‌سوزی و همچنین تقویت یگان حفاظت منابع طبیعی (تجهیز بیشتر آنها)
آفات و بیماری‌های جنگل	آسیب‌رسان	مقابله بیولوژیک با آفات و بیماری‌ها
چرای دام شدید	بسیار آسیب‌رسان	چرا بر اساس ظرفیت برد مراتع و کاهش چرا در مناطقی که زادآوری دانه‌زاد مستقر است (طبیعی و یا دست‌کاشت)
توسعه گیاه نیمه‌انگل موخور	آسیب‌رسان	مقابله فیزیکی و بیولوژیکی با گسترش گیاه نیمه‌انگل موخور (در کانون‌های توسعه گیاه موخور)
گلازنی (سطحی)	آسیب‌رسان	تغییر در شیوه گلازنی (گلازنی لکه‌ای در سطح چند درخت، نه در سطح یک سوم سطح سامان عرفی)
سقزگیری غیراصولی	آسیب‌رسان	هماهنگی با اداره منابع طبیعی و استفاده از طرح بهره‌برداری سقز (عدم برداشت سقز از درختان بانه مسن)
توسعه نامتوازن باغات درختان مثمر در جنگل	بسیار آسیب‌رسان	توسعه باغات درختان دیم در اراضی کشاورزی و عدم توسعه این باغات در جنگل
توسعه کاشت انگور در اراضی ملی	بسیار آسیب‌رسان	عدم حذف تاج‌پوشش جنگل و عدم توسعه باغات انگور در جنگل‌ها و اراضی طبیعی
زغال‌گیری و برداشت چوب هیزمی	آسیب‌رسان	مقابله با زغال‌گیری و برداشت فقط چوب‌های خشک و بادافتاده
حذف بذر درختان بلوط از جنگل	آسیب‌رسان	توسعه جنگل به کمک نهال و بذر، عدم جمع‌آوری تمام بذور از جنگل

توصیه ترویجی

راهکارهای ترویجی مدیریت بهینه دانش‌های سنتی:

الف: آموزشی

- ثبت و تدوین دانش‌های سنتی و بومی
- تدوین شیوه‌نامه‌های ترویجی بهره‌برداری بهینه از محصولات غیرچوبی جنگل
- تهیه شیوه‌نامه فنی مقابله با آتش‌سوزی و تقویت یگان حفاظت منابع طبیعی

ب: اکولوژیکی

- توسعه جنگل به کمک نهال و بذر
- عدم جمع‌آوری تمام بذر از جنگل (باقی گذاشتن بخشی از بذر در طبیعت)
- مقابله فیزیکی و بیولوژیکی با گسترش گیاه نیمه‌انگل موخور (در کانون‌های توسعه گیاه موخور)
- مدیریت و کنترل عوامل تخریب جنگل‌های منطقه مورد پژوهش (مانند توسعه زراعت زیراشکوب، زغال‌گیری، جمع‌آوری غیراصولی بذر درختان بلوط و دیگر موارد)

ج: اقتصادی

- مقابله با زغال‌گیری و برداشت فقط چوب‌های خشک و بادافتاده
- عدم حذف تاج‌پوشش جنگل و عدم توسعه باغات انگور در جنگل‌ها و اراضی طبیعی
- ممانعت در افزایش سطوح کشاورزی در جنگل و احیای مناطق تغییر کاربری شده

فهرست منابع

پاپ‌زن، ع.، حسینی، س.م.، ازکیا، م. و عمادی، م.ح. ۱۳۸۶. تدوین مدل مفهومی حاصل از تلفیق دانش بومی و رسمی با استفاده از نظریه بنیانی به‌منظور دستیابی به رهیافت ترویجی مناسب مطالعه موردی منطقه بیلوار شهرستان کرمانشاه. اقتصاد کشاورزی و توسعه، ۱۵ (۲): ۱۷۶-۱۵۱.

پورهایمی، م.، کاکاوند، م.، پناهی، پ.، محمدی، ا. و حیدری، م. ۱۴۰۰. شناسایی ارتباط سنتی جوامع محلی زاگرس با ارزش‌های گیاهان (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی، استان فارس). جنگل و فرآورده‌های چوب، ۷۱ (۱): ۲۹-۴۲.

سعیدی گراغانی، ح.، ارزانی، ح. و رزاقی بورخانی، ف. ۱۳۹۵- الف. بوم‌شناسی فرهنگی، تحلیل دانش بومی زنان عشایر ایل سلیمانی در فرآیند توسعه پایدار مراتع. دانش‌های بومی ایران، ۳ (۵): ۱۷۳-۱۹۹.

Haidari, M., Jahanbazy Goujani, H., Maleki, S., Jaafari, A., Pourhashemi, M., Henarah, J., Rahimi, H. and Khanhasani, M. 2025. Oak decline in the Zagros Forests: Temporal variation, severity and environmental and stand structural drivers. Global Ecology and Conservation, 62: e03811.